

Шкіренко О. В.

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри мовно-літературної освіти Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, Київ, Україна, olenavitaliay@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3184-3660>

РОЗВИТОК ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЦІННОСТЕЙ ПЕДАГОГА В СИСТЕМІ НЕПЕРЕРВНОЇ САМООСВІТИ

Анотація. У статті розглядаються духовна культура й цінності педагога в системі неперервної самоосвіти. Духовна культура особистості являє собою систему світоглядних уявлень і переконань, які реалізуються у ставленні до себе, інших людей і навколишнього світу та є основою розвитку майбутнього професіонала. Цінності педагога – джерело мотивації, планування вчинків, конструктивні орієнтири свідомості, що базуються на ідеалах Добра, Краси, Істини, Любові й визначають норми поведінки особистості, мають індивідуально-суспільне підґрунтя, є основою вирішення питання про призначення людини, сенс її життя, вершинні досягнення людства, котрі зумовлюють успіхи суспільства – економічні, ідеологічні, культурні, соціальні, політичні тощо. В ході діагностики рівня розвитку духовної культури й цінностей педагогів виявлено існування залежності, взаємовпливу, взаємодетермінації між рівнем розвитку особистісно-професійної складової духовної культури та потребнісно-мотиваційною спрямованістю, духовним потенціалом, ціннісною орієнтацією особистості. Встановлено наявність середньої кореляції між розвитком духовної культури педагогів і спрямованістю, характером, спілкуванням, інтелектом, а також високої кореляції між розвитком духовної культури й самосвідомістю (0,734) та спрямованістю (0,625) педагогів. Зазначено, що психологічні особливості розвитку цінностей у педагогів полягають у врахуванні когнітивних, емоційних, мотиваційно-вольових процесів, в актуалізації вищих психічних функцій особистості та психологічних механізмів її духовного розвитку.

Ключові слова: духовна культура, цінності, система неперервної самоосвіти, психологічні особливості розвитку особистості.

JEL Classification: I21, L84, M53, P21.

DOI: 10.32987/2617-8532-2021-1-55-64.

Стратегічною метою сучасної освіти є формування високоосвіченої, інтелігентної, самодостатньої творчої особистості з інноваційним типом мислення й діяльності, здатної гідно відповісти на виклики цивілізації. Міжнародна спільнота в рамках ЮНЕСКО підтримує концепцію суспільства сталого розвитку та скеровує цю організацію вживати заходів, щоб запобігти глобальній

кризі шляхом розвитку культури та духовно-моральних цінностей [1].

Педагог є представником однієї з найбільш соціально значущих людських професій, робота якого спрямована на формування і всебічний розвиток дітей. Працюючи з ними, вчитель виконує функції компетентного фахівця, психолога, дипломата, актора, режисера, диригента, новатора. Від представників цієї професії

© Шкіренко О. В., 2021

великою мірою залежить майбутнє нашої нації, тому необхідно створити для них комфортні умови праці та визначити психологічні особливості розвитку їх духовної культури й цінностей у системі неперервної самоосвіти.

Неперервна самоосвіта та духовне вдосконалення педагогів знаходять свої витоки ще у творах філософів Стародавньої Греції. Так, вислів Сократа «Пізнай самого себе» характеризує людину, яка здатна на рефлексію, постійне самовивчення, самоаналіз, конструктивне перетворення, самовдосконалення й ефективну реалізацію своїх життєвих завдань у процесі створення матеріальних, духовних цінностей та культури особистості. Отже, й сьогодні кожен педагог повинен замислитися над необхідністю самовдосконалення, розвитком духовної культури та цінностей.

Сучасні вчені розглядають духовну культуру та цінності особистості в контексті соціокультурного поступу як складне інтегративне утворення останньої, інтерпретуючи їх із різних наукових позицій, а саме як: адекватні індикатори розвиненої особистості (В. Рибалка [2]); основу естетичного виховання (А. Антонова [3]); важливий компонент духовної свідомості (О. Дробницький [4], С. Ставицька [5]); механізм соціального контролю (В. Анненков [6]); показник духовно-морального розвитку (І. Бех [7], М. Каган [8]); фактор життєдіяльності й розвитку особистості (З. Фрейд [9], Е. Фромм [10]); детермінацію ідентичності особистості (М. Головина [11]).

На переконання Е. Помиткіна, ціннісне ставлення особистості є вихід-

ним, первинним ставленням до світу, таким, що визначає всі інші взаємини [12]. Розширення функцій педагога в сучасному суспільстві, його ролі та призначення, ускладнення освітніх завдань зумовлюють підвищення вимог до особистості вчителя. На думку українських науковців (Н. Павлик [13], З. Шевчук [14]), саме неперервна освіта покликана сприяти духовному розвитку кожного члена суспільства й формуванню духовної культури нації. Незважаючи на живий і постійно зростаючий інтерес, ця проблема не може бути досліджена остаточно, оскільки життя щодня вносить нові корективи.

Мета цієї статті – дослідити рівень розвитку духовної культури та цінностей педагогів у системі неперервної самоосвіти, визначити психологічні особливості формування внутрішнього світу особистості.

Свідоме прагнення особистості до саморозвитку, досконалості, ідеалу, до освоєння професійних, загальнолюдських, абсолютних цінностей безпосередньо пов'язане з духовною культурою. Специфіка духовної культури вчителя полягає в тому, що вона виступає особистісним утворенням, котре синтезує ціннісну орієнтацію, психологічну й педагогічну культуру педагога.

Духовна культура особистості розуміється нами як система світоглядних уявлень і переконань, що реалізуються у ставленні до себе, інших людей, навколишнього світу та є основою розвитку майбутнього професіонала.

Духовна культура педагога – це інтегральна риса особистості, котра визначає: 1) спрямованість на орієнтацію у професійному спілкуванні й

діяльності на базові цінності людства; 2) професійну позицію вчителя у ставленні до дитини (та взагалі до іншої людини) як до особистості, що, безумовно, має гідність, честь і цінність; 3) націленість на такі власні спроби оволодіння базовими ціннісними орієнтаціями в професійному житті, як професійна рефлексія, саморозвиток та самовдосконалення [15].

На сьогодні в науковій думці переважає ідея про те, що цінності визначають норми поведінки людей. Цінність може виступати своєрідним стандартом при виборі альтернативних життєвих орієнтирів. *Цінність* – це багатоаспектне явище, зумовлене соціальними обставинами, які мають чітко окреслений культурний зміст, що визначає позитивну або негативну оцінку явища в широкому розумінні. Таким чином, цінність є психолого-педагогічним утворенням, у котрому в стислому вигляді присутнє безпосереднє чи (найчастіше) опосередковане ставлення людини до середовища та самої себе. Це ставлення є результатом особливого суб'єктивно-соціального за природою ціннісного акту, складовими якого виступають власнє суб'єкт, об'єкт оцінки, рефлексія з приводу оцінки та її реалізації [15].

Критерієм, еталоном високоморальної й духовної поведінки можна вважати «золоте правило» Ісуса Христа: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви» [16].

Філософське бачення загальнолюдського ідеалу задане способом існування людини за законами Істини, Добра, Краси, Любові (за Платоном). Адже саме любов є вихідною цінністю та еталоном для самороз-

витку, прагнення вести морально відповідальне життя. «Любов довго терпить, любов милосердує, не заздрить, любов не величається, не надимається, не поводитьсь нечестно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого, не радіє з неправди, але тішиться правдою, усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить. Ніколи любов не перестає...», – написано в Біблії [16, с. 1417].

Отже, *духовні цінності* – джерело мотивації, планування вчинків, конструктивні орієнтири людської свідомості, які базуються на ідеалах Добра, Краси, Істини, Любові та визначають норми поведінки особистості, мають індивідуально-суспільне підґрунтя, являють собою основу вирішення питання про призначення людини, сенс життя, вершинні досягнення людства, котрі зумовлюють успіхи суспільства – економічні, ідеологічні, культурні, політичні тощо.

На основі класифікації духовних, професійних і особистісних цінностей було визначено, що духовні цінності педагога умовно можна поділити на цінності-цілі (термінальні цінності) та цінності-засоби (інструментальні цінності). *Духовними цінностями-цільми педагога* є: визнання, що дитина – найцінніший скарб всесвіту; прагнення донести до її серця не тільки знання з предмета, а й духовно-моральні принципи; повага до прав, честі, гідності дитини, емпатійне ставлення до вихованця; здатність виявити здібності, уподобання учня та бажання допомогти йому, а також створювати та підтримувати в колективі атмосферу шани, порозуміння, творчої співпраці; виважене ставлення до труднощів професії;

цілеспрямоване освоєння системи знань, практичних навичок і вмінь у діяльності педагога; бажання робити добро, приносити користь світу, країні, людству, ближнім своєю працею; стійкий інтерес до методів самопізнання та саморозвитку тощо. Духовні цінності-цілі мають багато спільного із глобальними цілями ЮНЕСКО для систем освіти, яка вбачає своє завдання в самопізнанні й розвитку внутрішнього світу особистості.

До *духовних цінностей-засобів педагога* ми відносимо: сумлінність, надійність; доброзичливість; увічливість, тактовність; дисциплінованість, організованість, здатність усвідомити залежність між власними рисами та життєвими успіхами або невдачами; вміння мобілізувати свої ресурси на виконання важкої, але необхідної роботи, котра потребує часу й сил; здатність розробляти реальні плани, програму самовиховання своєї особистості на тривалий період та ефективно її реалізовувати; бажання здобувати психологічні знання, розвивати відповідні вміння, навички; вміння набувати додаткову компетентність; здатність до творчого синтезу, поєднання різних точок зору, поглядів тощо.

Духовна культура – складова загальної і професійної культури, яка базується на свідомому засвоєнні духовних цінностей.

У процесі дослідження рівня розвитку духовної культури й цінностей педагогічного персоналу було обрано концепцію тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості, розроблену В. Рибалкою, котра дає можливість виявити взаємозалежність розвитку духовної культури педагогів та спрямованості, ха-

рактеру, спілкування, самосвідомості, інтелекту [2].

Базою для виконання експериментальної роботи обрано Інститут післядипломної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. Об'єктом дослідження були 235 педагогів, які проходили курси підвищення кваліфікації в Інституті післядипломної освіти.

Із вчителями, що брали участь у експерименті, проведено відповідну підготовчу роботу, покликану допомогти їм усвідомити мету й завдання експерименту, ознайомитися з його програмою, оволодіти знаннями щодо теоретично-методичних засад духовної культури та цінностей особистості.

Дослідження здійснювалося за визначеним психодіагностичним інструментарієм, що включав: опитувальник для виявлення розвитку духовної культури педагогічних працівників, методику Е. Помиткіна «Духовний потенціал особистості» [12], методику С. Бубнової «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» [17], авторську анкету.

Відповідно до мети нашого дослідження, до психодіагностичного інструментарію введено систему валідних психодіагностичних методик (спостереження, бесіди, анкетування, тестові методики, соціометричні дані колег-педагогів), а також групу методів обробки даних (якісний і кількісний аналіз, визначення кореляційних зв'язків).

Діагностика рівня розвитку духовної культури та цінностей педагогічного персоналу виконувалася з обов'язковим повідомленням і обговоренням результатів; окрім того, проводилися консультації за даними

тестування у формі індивідуальних та колективних бесід, щоб допомогти педагогам усвідомити власний рівень розвитку духовної культури й цінностей.

Узагальнюючи результати експерименту, доходимо висновку, що *початковий рівень* розвитку духовної культури та цінностей мають 21,8 % педагогів (рисунок). Це означає, що майже четверта частина викладачів розуміють необхідність набувати й удосконалювати особистісно-професійні риси, додаткові знання, вміння, навички для виконання духовно-культурної педагогічної діяльності. Педагогічним працівникам із початковим рівнем розвитку духовної культури найчастіше притаманна орієнтація на індивідуалістичні цінності. Для них характерні слабкий самоконтроль, імпульсивність, низький рівень емпатії та морально-етичних норм, невмотивоване почуття суперництва, зверхнє ставлення до інших, підвищена асоціальна активність (інтриги, бунт), порушення ієрархії мотивів і ціннісно-духовної регуляції, нездатність до вищих духовних почуттів, деструктивний розвиток духовно-моральної сфери, пов'язаний із певним внутрішнім

конфліктом, дискомфортом. Вони мають бажання поглиблювати теоретичний та практичний рівні духовної культури й цінностей, але, на жаль, не докладають належних зусиль для саморозвитку.

Педагоги із *середнім рівнем* розвитку духовної культури (37,4 %) вважають, що педагогічна компетентність допомагає самовдосконалюватися та розвивати духовну культуру й учнів, і батьків. Для таких педагогів характерна орієнтація на суспільно-соціальні та сімейні цінності. Їм не завжди притаманні стійкість і несуперечливість ціннісної системи особистості, але вони адекватно оцінюють риси свого характеру, рівень розвитку культури й цінностей, здатні побачити свої недоліки, розпочати свідому боротьбу із власною духовно-моральною недосконалістю. Вчителі із середнім рівнем розвитку духовної культури окреслюють духовні цілі та намагаються досягти їх у своїй педагогічній діяльності згідно з традиційними духовно-моральними нормами і стандартами.

Педагоги з *достатнім рівнем* розвитку духовної культури (29,5 %) здатні ефективно розв'язувати духовно-моральні проблеми, виконувати

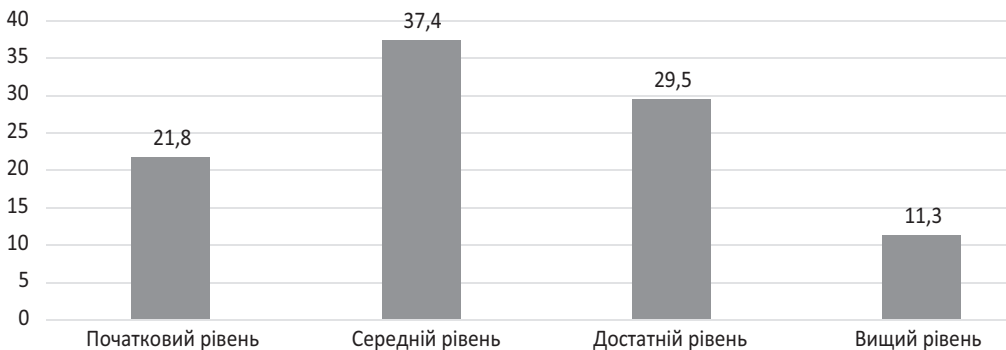

Рисунок. Рівень розвитку духовної культури й цінностей педагогів, %

Побудовано автором.

професійні завдання навчально-виховного процесу. Для них характерна ціннісна орієнтація на сімейні й загальнолюдські, суспільно-соціальні, професійні цінності. Таким вчителям притаманна соціально-психологічна активність.

Вищий рівень розвитку духовної культури та цінностей мають 11,3 % педагогів. Вони свідомо намагаються здобувати духовно-моральні знання, засвоювати, зберігати, примножувати і вчасно актуалізувати вказані цінності Добра, Краси, Істини, Любові у власній професійній діяльності. Педагоги та студенти з вищим рівнем розвитку духовної культури визнають необхідність постійного поглиблення теоретичних знань і практичних навичок, потрібних для успішного навчально-виховного процесу. Для таких педагогів характерні любов до дітей, здатність до самовдосконалення, любов до власної професії, розвинені вольові риси, доброзичливість, чуйність, врівноваженість, толерантність, рефлексія, людяність, ціннісна орієнтація на сімейні, загальнолюдські, вищі цінності.

При визначенні кореляційних зв'язків за Пірсоном враховувалася значущість кореляційних коефіцієнтів:

$r = 1,0$ – повна кореляція;

$0,6 \leq r < 1,0$ – висока кореляція;

$0,4 \leq r < 0,6$ – середня кореляція;

$r < 0,4$ – низька кореляція;

$-r < 0$ – обернено пропорційна кореляція.

За результатами статистичної обробки розвиток духовної культури педагогів прямо пропорційно корелює з орієнтацією на альтруїзм (0,854). Маючи готовність поступитися своїми інтересами заради блага інших, розвинену самосвідомість,

відповідальність, вчителі і студенти працюють над розвитком духовної культури, внутрішнього світу.

Обернено пропорційна залежність між орієнтацією на егоїзм (-0,601) і розвитком духовної культури педагогів вказує на необхідність створення належних умов для розвитку потребнісно-мотиваційної спрямованості, щоб сприяти пізнанню власної індивідуальності порівняно із класифікацією психологічних властивостей високодуховної особистості педагога й тим самим стимулювати роботу над самопізнанням, самокорекцією, самовираженням, самопокращенням.

Виразної залежності між рівнем розвитку духовної культури педагогів та їхнім духовним потенціалом у підструктурі психофізіології особистості не виявлено, однак існує середня кореляція між розвитком їх духовної культури і спрямованістю, характером, спілкуванням, інтелектом. Спостерігається висока кореляція між розвитком духовної культури та самосвідомістю (0,734) і спрямованістю (0,625) педагогів та майбутніх вчителів.

Педагогам із розвинутою духовною культурою властиві цілеспрямованість, розсудливість, винахідливість, передбачливість, вміння об'єктивно оцінювати себе та оточуючих, цілісність і гармонійність рис характеру, старанність у виконанні своїх обов'язків. У них розвинена здатність до самопізнання, інтроспекції, є прагнення до самовдосконалення.

Виявлено залежність між розвитком духовної культури й орієнтацією особистості на вищі, загальнолюдські, суспільно-соціальні, професійні цінності. За результатами вторинної статистичної обробки отриманих даних доходимо висновку, що існує висока

кореляція між розвитком компетентнісної складової духовної культури та орієнтацією на вищі (0,854), професійні (0,796), загальнолюдські (0,623), сімейні (0,735) цінності й середня кореляція між її розвитком і орієнтацією на суспільно-соціальні (0,501) цінності. Зазначене, очевидно, пояснюється бажанням дотримуватися духовно-моральних норм та стандартів, здатністю адекватно оцінювати дійсність, вмінням відрізнити добро від зла. Проте помітна й обернено пропорційна залежність між орієнтацією на індивідуалістичні цінності (-0,734) та розвитком компетентнісної складової духовної культури.

Аналіз даних, отриманих під час експерименту, анкетування й бесіди з педагогічним персоналом засвідчили наявність потреби у визначенні психолого-педагогічних особливостей розвитку духовної культури та цінностей.

Виходячи з того, що духовна культура структурується системою духовних цінностей і життєвих позицій особистості, психолого-педагогічними особливостями розвитку її духовної культури й цінностей є:

- усвідомлення необхідності змін і перетворень внутрішнього світу особистості на краще, уявлення про свій ідеальний образ, відчуття високодуховних потреб і мотивів у сфері спрямованості;

- засвоєння системи необхідних знань, інформації, пошук істини, покликання надати допомогу тим, хто її

потребує, поділитися своїм досвідом і знаннями з оточуючими;

- усвідомлення особистих психічних станів, знаходження сенсу життя та прийняття рішення щодо мети, задуму, ідеї, плану високодуховної діяльності, поведінки, дій і вчинків;

- прагнення особистості до абсолютного, досконалого й реалізація свого потенціалу в суспільно-корисній діяльності;

- осмислення та переживання своєї спорідненості з іншими, відчуття радості, задоволення від допомоги тим, хто її потребує, від самовіддачі, досягнення цілей.

У ході дослідження встановлено існування залежності, взаємовпливу, взаємодетермінації між рівнем розвитку духовної культури та духовним потенціалом, потребнісно-мотиваційною спрямованістю, ціннісною орієнтацією особистості. Можна дійти висновку, що в системі неперервної самоосвіти психолого-педагогічні особливості розвитку духовної культури й цінностей у вчителів полягають у врахуванні когнітивних, емоційних, мотиваційно-вольових процесів, в актуалізації вищих психічних функцій особистості (свідомості, самосвідомості, волі) та психологічних механізмів її духовного розвитку.

Подальші наукові пошуки доцільно спрямувати на обґрунтування й апробацію психолого-педагогічного супроводу розвитку внутрішнього світу та духовно-моральне вдосконалення педагогів.

Список використаних джерел

1. Гуменюк Б. І. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури. *Українська дипломатична енциклопедія* / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.

2. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці : навч. посіб. Одеса : Букаєв Вадим Вікторович, 2009. 575 с.
3. Антонова А. М. Методологічні та теоретичні основи естетичного виховання сучасної студентської молоді. *Адаптивне управління: теорія і практика. Сер. : педагогіка*. 2018. Вип. 4 (7). URL: http://am.eor.by/images/adapt/Vol.4ped7/18ped4_7antonova.pdf.
4. Дробницький О. Г. Ценность. *Философский энциклопедический словарь*. М., 1989. С. 230.
5. Ставицька С. О. Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці : монографія. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 727 с.
6. Анненков В. П. Особливості формування ціннісних орієнтацій учнівської молоді в умовах промислово-економічного коледжу : монографія. Київ : Друк ФПУ, 1998. 137 с.
7. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
8. Каган М. С. О духовном (опыт категориального анализа). *Вопросы философии*. 1985. № 9. С. 93–95.
9. Фрейд З. Психология бессознательного : сб. произведений / сост. М. Г. Ярошевский. М. : Просвещение, 1989. 447 с.
10. Фромм Е. Мати чи бути. Київ : Український письменник, 2010. 222 с.
11. Головина М. О. Рефлексивно-ценностная детерминация идентичности личности : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Новосибирск, 2005. 164 с.
12. Помиткін Е. О. Психологічна діагностика духовного потенціалу особистості : посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 144 с.
13. Павлик Н. В. Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 2006. 270 с.
14. Шевчук З. М. Життєві цінності особистості як передумова розвитку духовного потенціалу в юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології*. 2012. № 1. С. 83–87.
15. Шкіренко О. В. Психологічні особливості діагностики духовної культури і цінностей педагогічного персоналу. *Духовна культура як умова розвитку інтелектуальної обдарованості старшокласників* : матеріали круглого стола, м. Київ, 23 трав. 2013 р. Київ : Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2013. С. 202–211.
16. Біблія. Київ : УБТ, 1988. 1523 с.
17. Галян І. М. Психодіагностика : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2009. 464 с.

Olena Shkirenko

Ph. D. (Psychological), In-service Teacher Training Institute of Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine, olenavitaliay@gmail.com
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3184-3660>

DEVELOPMENT OF SPIRITUAL CULTURE AND VALUES OF TEACHERS IN THE SYSTEM OF CONTINUOUS SELF-EDUCATION

Abstract. *The article deals with the spiritual culture and values of teachers in the system of lifelong self-education. The spiritual culture of the individual is a system of worldviews and beliefs that are realized in relation to themselves, other people and the world around them. This is an essential basis for the development of future professionals. The values of the teacher can be a source of motivation, action planning, constructive guidelines of consciousness. It is usually based on the ideals of Goodness, Beauty, Truth, and Love. It defines the norms of the individual and usually has an individual and a social framework. It can be the basis for addressing the purpose of man, the meaning of life, the highest achievements of mankind, which determine the success of society: economic, ideological, cultural, social, political, etc. Determining the level of development of spiritual culture and values of teachers, it is found that there is a relationship, interaction, mutual determination between the level of development of a personal and professional component of spiritual culture and need-emotional orientation of personality, spiritual potential, value orientation. There is an average correlation between the development of the spiritual culture of teachers and orientation, character, communication, intelligence. There is a high correlation between the development of spiritual culture and self-awareness (0,734) and orientation (0,625) of teachers. It is noted that the psychological peculiarities of the development of teachers' values should be taken into consideration. Psychological peculiarities are interconnected with cognitive, emotional, motivational and volitional processes. The actualization of higher mental functions of the individual and the psychological mechanisms of spiritual development of the individual is of great importance as well.*

Keywords: *spiritual culture, values, system of lifelong self-education, psychological peculiarities.*

References

1. Humeniuk, B. I. (2004). United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. In L. V. Huberskyi (Ed.). *Ukrainian diplomatic encyclopedia, 2*. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
2. Rybalka, V. V. (2009). *Theories of personality in domestic psychology and pedagogy*. Odesa: Bukaiev Vadym Viktorovych [in Ukrainian].
3. Antonova, A. M. (2018). Methodological and theoretical foundations of aesthetic education of modern student youth. *Adaptive control: theory and practice. Series: Pedagogy, 4(7)*. Retrieved from http://am.eor.by/images/adapt/Vol.4ped7/18ped4_7antonova.pdf [in Ukrainian].
4. Drobnickij, O. G. (1989). Value. *Encyclopedic Dictionary of Philosophy*. Moscow [in Russian].
5. Stavyt'ska, S. O. (2011). *Spiritual self-consciousness of the individual: formation and development in adolescence*. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova [in Ukrainian].
6. Annenkov, V. P. (1998). *Features of formation of value orientations of student's youth in the conditions of industrial and economic college*. Kyiv: Druk FPU [in Ukrainian].

7. Bekh, I. D. (2008). *Education of personality*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
8. Kahan, M. S. (1985). On the spiritual (the experience of categorical analysis). *Philosophy questions*, 9, 93–95 [in Russian].
9. Freid, Z. (1989). *Psychology of the unconscious*. In M. H. Iaroshevskiy (Ed.). Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
10. Fromm, E. (2010). *To have or to be*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk [in Ukrainian].
11. Golovina, M. O. (2005). *Reflexive-value determination of personality identity*. Novosibirsk [in Russian].
12. Pomytkin, E. O. (2013). *Psychological diagnosis of the spiritual potential of the individual*. Kirovohrad: Imeks-LTD [in Ukrainian].
13. Pavlyk, N. V. (2006). *Value determination of moral formation of personality in adolescence*. The Institute of Pedagogy and Psychology of Vocational Education of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv [in Ukrainian].
14. Shevchuk, Z. M. (2012). Life values of the individual as a prerequisite for the development of spiritual potential in adolescence. *Problems of modern psychology*, 1, 83–87 [in Ukrainian].
15. Shkirenko, O. V. (2013). Psychological features of diagnostics of spiritual culture and values of pedagogical staff. *Spiritual culture as a condition for the development of intellectual talent of high school students* (pp. 202–211). Kyiv: Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
16. Bible. (1988). Kyiv: UBT [in Ukrainian].
17. Halian, I. M. (2009). *Psychodiagnosics*. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].